

המודל החברתי של המוגבלות

טום שייקספיר

הקדמה

בשלושת העשורים האחרונים החלו אנשים נכים וחבריהם למאבק במדינות רבות בעולם להתארגן כדי לקרוא תיגר על דיכויים והדרתם לאורך ההיסטוריה.¹ המפתח למאבקים אלו היה אתגורן של גישות המבוססות על יתר מדיקליזציה של המוגבלות ועל תפיסתה כאינדיבידואלית. בעבר יוחסו מצוקותיהם של אנשים עם מוגבלויות לענישה אלוהית, קארמה או התנהגות בלתי מוסרית, ומאז עידן הנאורות – לפגם ביולוגי. מנגד התמקדה תנועת הנכים בדיכוי החברתי, בשיח התרבותי ובמכשולים שהסביבה מציבה לפני אנשים עם מוגבלויות.²

הפוליטיקה הגלובלית של זכויות אנשים עם מוגבלויות ושל המעבר ממגורים במוסדות לשילוב בקהילה ("אל-מיסוד"; deinstitutionalisation) הולידה שורה של הסברים חברתיים למוגבלות. בצפון אמריקה הם נוסחו בדרך כלל כמנחים של קבוצות מיעוט וזכויות אזרח (Hahn 1988). בארצות הנוודיות נעשתה ההמשגה הדומיננטית לפי מודל של יחסים (relational model; Gustavsson; et al. 2005). בארצות רבות שימשו רעיון הנורמליזציה והאדרת התפקיד החברתי הנורמטיבי מקור השראה, בעיקר בקרב מי שעבדו עם אנשים המתמודדים עם מגבלות שכליות (Wolfensberger 1972). בכריטניה המודל החברתי הוא שסיפק ניתוח מבני של הדרתם החברתית של אנשים עם מוגבלויות (Hasler 1993).

המודל החברתי צמח מתוך טיעוניו האינטלקטואליים והפוליטיים של ארגון UPIAS (Union of Physically Impaired Against Segregation), ארגון של אנשים עם מוגבלויות פיזיות. מערך זה נוצר לאחר שב-1971 כתב פול האנט (Hunt), חבר לשעבר בקהילה תומכת חיים עצמאיים לנכים בהמשפיר (Lee Court Cheshire Home), מכתב ל"גרדיאן" והציע להקים קבוצת צרכנים

* Tom Shakespeare, "The Social Model of Disability," in Lennard Davis (ed.), *Disability Studies Reader*, (3rd ed.), New York: Routledge, 2010, pp. 266-273

1. Driedger 1989; Campbell and Oliver 1996; Charlton 1998
2. הערת העורכות: המונח disabled people תורגם כאן בדרך כלל ל"אנשים עם מוגבלויות", הוא המונח המקובל בעברית. עם זאת, במאמר זה יוצא המחבר נגד המונח people with disabilities, שכן לטעמו הוא משקף את הגישה האינדיבידואלית, ומעדיף את המונח disabled people, המשקף את הגישה החברתית. לדיון ביחסים בין שני מושגים אלו ראו המבוא למקראה זו.

של אנשים עם מוגבלויות החיים במוסדות. בהקמת הארגון ועיצוב האידיאולוגיה שלו עבר האנט בקשר הדוק עם ויק פינקלסטין, פסיכולוג מדרום אפריקה שהגיע לבריטניה ב־1968, לאחר שגורש מארצו בגין פעילותו נגד משטר האפרטהייד. UPIAS היה קבוצה קטנה ונחושה של אנשים עם מוגבלויות ששאבו השראה מהמרקסизם. הקבוצה התנגדה לקמפיינים הליברליים והרפורמיסטיים של ארגוני אנשים עם מוגבלויות שהשתייכו לזרם המרכזי יותר, דוגמת Disability Income Group ו־Disability Alliance. לפי הצהרת הכוונות של הקבוצה (שאומצה בדצמבר 1974), הייתה המטרה של UPIAS להמיר מוסדות סרגטיביים בהזדמנויות שיאפשרו לאנשים עם מוגבלות להשתתף השתתפות מלאה בחברה, לחיות חיים עצמאיים, לעסוק בפעילות יצרנית ולהיות בעלי שליטה מלאה על חייהם. הצהרת הכוונות הגדירה אנשים עם מוגבלויות קבוצה הנתונה לדיכוי והדגישה חסמים:

אנו מוצאים את עצמנו מבודדים ומודרים בגלל דברים כמו גרמי מדרגות, תחבורה ציבורית ופרטית לא מתאימה, דיור לא הולם, שגרת עבודה קשיחה במפעלים ובמשרדים, ומחסור בציוד ובעזרים חדשניים (UPIAS 1974/5, paragraph 1).

אפילו בבריטניה לא היה המודל החברתי של מוגבלות האידיאולוגיה הפוליטית היחידה שעמדה לרשות הדור הראשון של האקטיביסטים (Campbell and Oliver 1996). בשטח הופיעו קבוצות אקטיביסטיות נוספות בהנהגתם של אנשים עם מוגבלויות, ובהן "רשת השחרור של אנשים עם מוגבלויות" (The Liberation Network of People with Disabilities). בטיטה של "מדיניות השחרור" של "רשת השחרור", שפורסמה ב־1981, נטען כי אף שהבסיס לחלוקות חברתיות הוא כלכלי, הן מקבלות אישור מתפיסות פסיכולוגיות דבר עליונות או נחיתות אינהרנטיות. טענה חשובה מאוד שהעלתה "רשת השחרור" הייתה שאנשים עם מוגבלויות, שלא כמו קבוצות אחרות, סובלים מבעיות אינהרנטיות בשל מוגבלויותיהם. אסטרטגיית השחרור שלהם כללה פיתוח קשרים בין אנשים עם מוגבלויות ויצירתה של קהילת מוגבלויות מכילה לתמיכה הדדית; בחינת התניות חברתיות ופיתוח מודעות עצמית חיובית; ביטול הסגרגציה; פיקוח ובקרה על ייצוג הנושא באמצעי התקשורת; פיתוח מדיניות כלכלית צודקת; ועידוד הקמתן של קבוצות של אנשים עם מוגבלויות.

עם זאת, הארגון הדומיננטי שהתווה מאז את הדרך להתפתחות של תנועת המוגבלות ושל לימודי המוגבלות בבריטניה היה UPIAS. "רשת השחרור" הייתה ארגון דיאלוגי, מכיל ופמיניסטי, ואילו UPIAS היה ארגון תקיף ונחוש ונשלט בידי רוב גברי. מועצת ארגוני הנכים בבריטניה (The British Council of Disabled People), שהוקמה ב־1981 כקואליציה של קבוצות בהנהגת אנשים עם מוגבלויות, אימצה את הגישה של UPIAS. ויק פינקלסטין והנציגים האחרים של מועצת ארגוני הנכים בבריטניה לקונגרס הבין-לאומי הראשון של אנשים עם מוגבלויות, שהתכנס

בהמשך אותה שנה בסינגפור, עבדו קשה מאוד כדי שהזירה הגלובלית תאמץ את הגדרות המוגבלות שהציעו (Driedger 1989). בד בבד ויק פינקלסטין, ג'ון סוויין ואחרים שיתפו פעולה עם האוניברסיטה הפתוחה כדי ליצור קורס אקדמי שתכליתו לקדם ולפתח פוליטיקה של מוגבלות (Finkelstein 1998). לצוות הצטרף גם מייק אוליבר, ובתוך זמן קצר אימץ את הגישה המבנית לסוגיית המוגבלות, והוא שטבע בשנת 1983 את המונח "המודל החברתי של מוגבלות".

מהו המודל החברתי של המוגבלות?

הצהרת המטרות הראשונה של UPIAS ראתה בכעיות החברתיות נטל נוסף שאנשים עם לקויות נדרשים להתמודד עמו, אך מסמך העבודה של עקרונות היסוד של מוגבלות (Fundamental Principles of Disability), שפירט את חילוקי הדעות בין אנשי UPIAS ובין אנשי Disability Alliance הרפורמיסטית, הרחיק לכת אף יותר: "לדעתנו, החברה היא שמגבילה אנשים עם לקויות פיזיות. מוגבלות היא דבר מה הנכפה על הלקויות שלנו באמצעות בידודנו והדרתנו שלא לצורך מהשתתפות מלאה בחברה. אנשים עם מוגבלויות הם אפוא קבוצה מדוכאת בחברה" (UPIAS 1975).

בדברים אלו ובקו הרעיוני שהתפתח לאחר מכן ב-UPIAS מונחים יסודותיו של המודל החברתי: ההבחנה בין מוגבלות (הדרה חברתית) ובין לקות (מגבלה פיזית) והטענה שאנשים עם מוגבלויות הם קבוצה מדוכאת. כעת אין המוגבלות מוגדרת כמונחי תפקוד, אלא "נחיתות או הגבלת פעילות הנגרמת על ידי המבנה החברתי העכשווי, שכמעט אינו מביא בחשבון אנשים עם לקויות פיזיות, וכך מדיר אותם מהשתתפות בפעילויות החברתיות החשובות" (שם). הגדרה מחודשת זו של מוגבלות היא המבדילה את המודל החברתי הבריטי מכל שאר הגישות החברתיות-פוליטיות למוגבלות, ובאופן פרדוקסי, היא שעומדת הן ביסוד מעלותיו והן ביסוד מגרעותיו.

בליבה הרעיונית של המודל החברתי עומדת סדרה של דיכוטומיות:

1. לקות נבדלת ממוגבלות. הלקות היא אינדיבידואלית ופרטית, ואילו המוגבלות מבנית וציבורית. רופאים ובעלי מקצועות פרה-רפואיים שואפים לרפא לקויות, אך בראש סדר העדיפויות יש להעמיד את קבלת הלקות ואת איון המוגבלות. יש כאן אנלוגיה לפמיניזם ולהבחנה בין מין ביולוגי (זכר ונקבה) ובין מגדר חברתי (גברי ונשי) (Oakley 1972). מוגבלות, כמו מגדר, היא תופעה ספציפית לתרבות ולהיסטוריה, ואיננה מהות אוניברסלית ובלתי משתנה.
2. המודל החברתי נבדל מהמודל הרפואי או האינדיבידואלי. המודל החברתי מגדיר מוגבלות תוצר חברתי, כלומר תוצר של מערכת היחסים בין אנשים עם

לקויות ובין חברה המגבילה אותם, ואילו המודל הרפואי מגדיר מוגבלות פגם אינדיבידואלי. מייק אוליבר כותב: "מודלים הם כלי למימושם של רעיונות מהלכה למעשה. בבסיס המודל האינדיבידואלי מונח רעיון הטרגדיה האישית, ואילו בבסיסו של המודל החברתי מונח הרעיון של הגבלה הנכפית באופן חיצוני" (Oliver 2004, 19). תפיסת המודל הרפואי מגולמת בביטוי הליברלי "אנשים עם מוגבלויות" (people with disabilities) וכן בגישות השואפות לדייק במספרם של האנשים עם לקויות או לצמצם את בעיותיהם המורכבות של אנשים עם מוגבלויות להיבטים רפואיים של מניעה, ריפוי או שיקום. הקו הרעיוני של המודל החברתי תובע הסרת מכשולים, חקיקה בדבר איסור הפליה, חיים עצמאיים ודרכי התמודדות נוספות עם הדיכוי החברתי. מנקודת המבט של זכויות הנכים, המודל החברתי מבטא עמדות מתקדמות, ואילו המודל הרפואי מבטא עמדות ראקציוניות.

3. אנשים עם מוגבלויות נבדלים מאנשים ללא מוגבלויות. אנשים עם מוגבלויות הם קבוצה מדוכאת, ולעתים קרובות אנשים ללא מוגבלויות וארגונים - כגון אנשי מקצוע ומוסדות צדקה - הם שגורמים או תורמים לדיכויים. זכויות אזרח, ולא צדקה או רחמים, הן האמצעי לפתרון בעיית המוגבלות. ארגונים ושירותים שמנוהלים ומופעלים על ידי אנשים עם מוגבלויות מספקים את הפתרונות ההולמים ביותר. מחקר המחויב לאנשים עם מוגבלות, ומוטב מחקר שהם עורכים בעצמם, מספק את התובנות הטובות ביותר בסוגיית המוגבלות.

יותר מעשר שנים ניטשה בבריטניה מחלוקת עזה על ערכו של המודל החברתי ומידת ישימותו.³ בתגובה לביקורות עליו טענו אנשי אקדמיה ואקטיביסטים שהמודל החברתי הובן באופן שגוי, יושם שלא כהלכה ואף נתפס בטעות כתיאוריה חברתית. רבים מתומכיה החשובים של גישת המודל החברתי טוענים שהתובנות המהותיות שפיתח UPIAS בשנות השבעים עודן מדויקות ותקפות גם כיום, לאחר שלושה עשורים.

יתרונותיו של המודל החברתי

המציאות בעולם מוכיחה שאקטיביזם וזכויות אזרח בתחום המוגבלות אפשריים גם ללא אימוצה של אידיאולוגיית המודל החברתי. עם זאת, המודל החברתי הבריטי הוא ככל הנראה דפוס הפעולה העוצמתי ביותר שאימצו גישות חברתיות למוגבלות. המודל החברתי הוא פשוט, קל להבנה ויעיל, תכונות שכל אחת מהן

3. Morris 1991; Crow 1992; French 1993; Williams 1999; Shakespeare and Watson 2001

הכרחית לססמה או לאידיאולוגיה פוליטיות. יתרונותיו של המודל החברתי ניכרים בשלושה תחומים עיקריים.

ראשית, המודל החברתי, שכונה "הרעיון הגדול" של תנועת הנכים הבריטית (Hasler 1993), היה אפקטיבי מאוד מבחינה פוליטית בכינון התנועה החברתית של אנשים נכים. קל להסבירו וקל להבינו, והוא מייצר סדר יום ברור לשינוי חברתי. המודל החברתי מציע דרך ברורה להבחין בן אויבים לבעלי ברית. באופן הבסיסי ביותר הבחנה זו מתבססת על המונחים שאנשים משתמשים בהם: הביטוי "disabled people" ("אנשים נכים") מסמן את גישת המודל החברתי, ואילו הביטוי "people with disabilities" ("אנשים עם מוגבלות") - את הגישה הרווחת.

שנית, על ידי זיהוי המכשולים שיש להסיר שימש המודל החברתי אמצעי יעיל להשגת עצמאות של אנשים עם מוגבלויות. מייקל אוליבר טוען שהמודל החברתי הוא "כלי מעשי, לא תיאוריה, רעיון או מושג" (Oliver 2004, 30). המודל החברתי מראה כי הבעיות הניצבות לפני אנשים עם מוגבלויות אינן תוצאה של חסרים אישיים שלהם, אלא של דיכוי חברתי והדרה. מכאן שמוטלת על החברה האחריות המוסרית להסיר את העול שנכפה על אנשים עם מוגבלויות ולאפשר להם להשתתף בה. בבריטניה השתמשו תועמלנים בפילוסופיה של המודל החברתי כדי לזהות ולסמן דפוסי הפליה שמגבילים אנשים (Barnes 1991), וראיות אלו שימשו להם טיעון בפעולתם למען חקיקת חוק איסור הפליה מחמת מוגבלות.⁴ בעשור שלאחר מכן נדרשו שירותים, בניינים ותחבורה ציבורית להפוך נגישים לאנשים עם מוגבלויות, ורוב הארגונים הסטטוטוריים והוולונטריים אימצו את גישת המודל החברתי.

שלישית, מבחינה פסיכולוגית הביא המודל החברתי לידי שיפור ההערכה העצמית של אנשים נכים ותרם לכינונה של זהות קולקטיבית פוזיטיבית. בתפיסות המוגבלות המסורתיות אנשים עם לקויות חשים שהפגם או הכשל נעוץ בהם. שימוש במונחים כגון "בעל מום" חיזק את תחושת החסר והכישלון. בתפיסות אלו הפרט ומגבלות גופו ומוחו הם מוקד העניין. חוסר הערכה עצמית וביטחון עצמי הם מכשול עצום לאנשים נכים המבקשים להתערות בחברה. למודל החברתי ישנו הכוח לשנות את תפיסתם של אנשים נכים את עצמם. במודל החברתי מרכז הכובד של בעיית המוגבלות עובר מהפרט אל החסמים ואל התפיסות שמגבילים אותו או אותה. האשם הוא בחברה, ולא באישה הנכה. לא האישה הנכה היא שצריכה להשתנות, אלא החברה. במקום רחמים עצמיים, היא יכולה להרגיש עתה כעס וגאווה.

4. Disability Discrimination Act, 1995

חסרונותיו של המודל החברתי

הפשטות שהיא תו ההיכר של המודל החברתי היא גם הפגם שבעוכריו. יתרונותיו של המודל החברתי כססמה וכאידיאולוגיה פוליטית הם גם חסרונותיו כגישה אקדמית לסוגיית המוגבלות. בעיה נוספת של המודל החברתי היא שיצרה אותו קבוצה קטנה של אקטיביסטים, רובם גברים לבנים הטרנסקסואלים עם פגיעה בעמוד השדרה או לקויות פיזיות אחרות. הטענה היא ש-UPIAS לא היה יכול לייצר תפיסה צרה כל כך של מוגבלות אילו איגד בתוכו אנשים עם מגבלות קוגניטיביות, בעיות נפשיות או לקויות פיזיות מורכבות יותר, או אילו היו בו נציגים רבים יותר של חוויות מוגבלות מגוונות.

עם חסרונותיו של המודל החברתי נמנים בין היתר:

1. הזנחת הלקות כהיבט משמעותי בחייהם של אנשים רבים עם מוגבלויות. הפמיניסטיות ג'ני מוריס (Morris 1991), סאלי פרנץ' (French 1993) וליז קרואו (Crow 1992) היו חלוצות בהשמעת הביקורת על הזנחת החוויה האינדיבידואלית של הלקות במודל החברתי:

כפרטים רובנו פשוט איננו מסוגלים להעמיד פנים במידה כלשהי של שכנוע שהלקויות שלנו לא רלוונטיות, כי הן משפיעות על כל היבט בחיינו. עלינו למצוא דרך לשלב אותן בחוויית החיים הכוללת שלנו ובוהות שלנו למען רווחתנו הגופנית והרגשית, לחיזוק יכולתנו לפעול נגד [ההבניה החברתית של] מוגבלות (Crow 1992, 7).

מהתכחשותו הגורפת כל כך של המודל החברתי לגישה האינדיבידואלית ולגישה הרפואית עוד עלול להשתמע שלקות איננה בעיה כלל. גישות חברתיות-פוליטיות אחרות למוגבלות פיתחו את התובנה שאנשים עם לקויות הופכים למוגבלים או לנכים הן בגלל החברה הן בגלל גופם, ואילו לפי המודל החברתי החברה היא שהופכת את האנשים למוגבלים או לנכים, ולגופם אין כל חלק בכך. גם אם לא זו הייתה הכוונה המקורית של UPIAS, פינקלסטין, אוליבר או ברנס, במקום שהמודל יובן כהתנגדות למדיקליזציה, הוא עלול להתפרש כהתנגדות למניעה רפואית, לשיקום או לריפוי של לקויות. ייתכן שאנשים עם לקויות סטטיות, כלומר לקויות שאינן מחמירות או מוליכות לסיבוכים רפואיים, יכולים להתייחס למוגבלות כאל תוצר חברתי גרדא. אך למי שמצבם מתדרדר ועלול לגרום למוות מוקדם או למי שלקותם מסכה להם כאב ואי-נוחות קשה יותר להתעלם מהיבטיהן השליליים של הלקויות. כפי שטען סיימון ויליאמס, "קבלת הרעיון שמוגבלות היא אך ורק תוצר של דיכוי חברתי היא בעצם רק אפשרות, ואף שגויה, עבור אלו שנמנע מהם הסבל הכרוך בחולי כרוני" (Williams 1999, 812).

קרול תומס (Thomas 1999) ביקשה לפתח את המודל החברתי כדי שיכלול את "השפעות הלקות" (impairment effects), כפי שכינתה זאת, ויוכל לשקף

את המגבלות והקשיים של מצבים רפואיים שונים. תומס טענה אפוא שאם נפרש את המודל החברתי כמודל של יחסים, נוכל להסתייע בו כדי לזהות את ההיבטים המגבילים המיוחסים ללקויות ואת ההיבטים המגבילים המיוחדים לדיכוי החברתי: ברגע שהשימוש במונח "מוגבלות" תחום לסימון צורות של תגובות חברתיות דכאניות כלפי אנשים עם לקויות, אין עוד צורך להכחיש שלקות וחולי גורמים צמצום מסוים של פעילות, או שבמצבים רבים השפעות הלקות והמוגבלות פועלות יחדיו להטלת מגבלות על הפעילות (Thomas, 2004, 29).

אחת התוצאות המוזרות של המשגה מתוחכמת זו היא שרק אנשים עם לקויות הנתונים לדיכוי זכאים להיקרא אנשים עם מוגבלויות. סוגיה זו מתקשרת לבעיה נוספת:

2. המודל החברתי מניח את המבוקש: שאנשים עם מוגבלויות נתונים לדיכוי. מגדר, על פי ההבחנה בין מין למגדר, הוא ממד חברתי, לא דיכוי. פמיניסטיות טענו שיחסי מגדר כרוכים בדיכוי, אך לא הגדירו אותם דיכוי. על כל פנים, המודל החברתי מגדיר מוגבלות דיכוי. במילים אחרות, השאלה הנשאלת כאן אינה אם אנשים עם מוגבלויות נתונים לדיכוי במצב מסוים, אלא מה ממדיו של הדיכוי. יש אפוא מעגליות בחקר המוגבלות: מבחינה לוגית אין לחוקר האיכותני כל אפשרות למצוא אנשים עם מוגבלויות שאינם מדוכאים.

3. האנלוגיה לוויכוחים הפמיניסטיים על מין ומגדר מדגישה בעיה נוספת: ההבחנה הגסה בין לקות (רפואית) למוגבלות (חברתית). כל חוקר העוסק במחקר איכותני של אנשים נכים מגלה שבחיי היומיום קשה מאוד להבדיל בבירור בין השפעתה של לקות להשפעתם של מכשולים חברתיים (ראו לדוגמה Watson 2002; Sherry 2002). בפועל האינטראקציה בין גופו של הפרט ובין הסביבה החברתית היא שמייצרת את המוגבלות. לדוגמה, מדרגות הן מכשול רק לאדם עם לקות ניידות: כל אחד מהרכיבים הכרחי, אך בו לבדו אין כדי להגביל את האדם. אם למשל אישה עם טרשת נפוצה מדוכאת, עד כמה אפשר להפריד בין השפעת הלקות עצמה, תגובתה של החולה ללקות ותגובתה לדיכוי ולהדרה הקשורים ללקות או לסיבות אחרות שבעטיין היא מדוכאת? בפועל, בתוך המורכבות של חוויית החיים עם מוגבלות כמעט אין אפשרות להפריד בין ההיבטים החברתיים להיבטים האינדיבידואליים.

יתרה מזו, הפמיניסטיות נטשו כיום את ההבחנה בין מין למגדר, שכן משתמע ממנה שמין איננו מושג חברתי. ג'ודית בטלר (Butler 1990) ואחרות הראו שהבדל שאנו תופסים כהבדל על בסיס מיני ניבט תמיד מבעד לעדשות מגדריות. באופן דומה טענה שלי טרמיין (Tremain 2002) שהמודל החברתי מתייחס ללקות כאל מושג אוניברסלי ובלתי מחוקקת, אף שהלקות, כמו המין, תמיד כבר כוללת ממד חברתי.

4. הרעיון של אוטופיה נטולת מכשולים: לרוב הרעיון של סביבה מאפשרת,

כזו שסולקו ממנה כל המכשולים שכפתה החברה, מופיע במודל החברתי במובלע ולא במפורש, אף על פי שהוא מופיע בכותרתו של אוסף חשוב מאוד של מאמרים אקדמיים (Swain *et al.* 1993). גם ויק פינקלסטין (Finkelstein 1981) חיבר מעשייה פשוטה על כפר שעוצב עבור אנשים המשתמשים בכיסא גלגלים כדי להמחיש כיצד המודל החברתי הפך את בעיית המוגבלות על ראשה. עם זאת, הרף חשיבותן של גישות כגון גישת התכנון האוניברסלי (Universal Design), קשה לממש את הרעיון של עולם שבו יהיו אנשים עם לקויות משוחררים ממכשולים סביבתיים.

לדוגמה, חלקים מסוימים של העולם הטבעי יישארו בלתי נגישים לאנשים רבים עם מוגבלויות: בהרים, ביצות וחופים כמעט אי-אפשר לנוע בכיסא גלגלים; לאנשים שאינם רואים או שומעים קשה מאוד לחוות שקיעות, ציודי ציפורים והיבטים אחרים של הטבע. במרחב העירוני אפשר להתגבר על מכשולים רבים, אף שלעתים קרובות קשה לבצע התאמות במבנים היסטוריים. על כל פנים, התאמות שונות לעתים אינן מתיישבות זו עם זו, שכן אנשים עם לקויות שונות נזקקים לפתרונות שונים: עיוורים מעדיפים מדרגות, אבני שפה בולטות וריצוף מחורץ, ואילו אנשים המשתמשים בכיסא גלגלים נזקקים לשיפועים, אבני שפה מונמכות ופני שטח חלקים. לעתים נדרשים פתרונות שונים עבור אנשים עם אותה לקות: ישנם לקויי ראייה שקוראים בכתב ברייל, אחרים מסתייעים באותיות דפוס גדולות, בטקסטים מוקלטים או בקבצים אלקטרוניים. בשל אילוצים פרקטיים ואילוצי משאבים אי-אפשר להתגבר על כל מכשול ומכשול: לדוגמה, יידרשו השקעות עצומות כדי להנגיש את הקווים והתחנות של הרכבות התחתיות בניו יורק ובלונדון לאנשים המשתמשים בכיסא גלגלים. ספרייה של חמישה מיליון כותרים לעולם לא תעמוד בהוצאות הכרוכות בהעברת כל הספרים הללו לפורמטים השונים שאנשים עם לקויות ראייה נעזרים בהם. נראה כי במצבים אלו הדרך המעשית להתגבר על הבעיה היא לנקוט אמצעים אחרים: לדוגמה, צי האוטובוסים של לונדון הונגש כמעט במלואו כדי לפצות את מי שאינם יכולים להשתמש ברכבת התחתית, וביותר ויותר ספריות מנגישים ספרים מסוימים לפי דרישה והודעה מראש.

יתרה מזו, במובנים רבים פשוט יותר לבצע התאמות ללקויות גופניות וחושיות. מהי המשמעות של כינון אוטופיה נטולת מכשולים לאנשים עם מגבלות קוגניטיביות? קריאה, כתיבה ויכולות קוגניטיביות אחרות הן כישורים הכרחיים להשתתפות מלאה בתחומים רבים של החיים המודרניים במדינות מפותחות. ומה לגבי אנשים שנמצאים על הרצף האוטיסטי שאולי יתקשו להתמודד עם מגע חברתי? בשבילם אוטופיה נטולת מכשולים אולי תהיה מקום שבו לא יצטרכו לפגוש אנשים אחרים, לתקשר אתם או לפרש את התנהגותם. התפיסה הגורסת שיש להתייחס לצרכים מיוחדים מציעה פתרונות רבים לבעיית המוגבלות, וככזו היא נראית קוהרנטית יותר מהרעיון של אוטופיה נטולת מכשולים. אפשר לדאוג למובלעות נטולות מכשולים, אך אי-אפשר לכוון עולם ללא מכשולים.

אפשר וצריך להתאים את הסכיבה והשירותים בכל מקום שרק אפשר, אך תמיד יהיו אנשים החיים עם לקויות רבות ששום התאמה סביבתית לא תוכל להעלים אותן לחלוטין. אנשים שתלויים בכיסא גלגלים, בעוזר אישי או באמצעי אחר נוחים להיפגע יותר מאנשים שגופם תקין, וגם אפשרויות הבחירה העומדות לרשותם מועטות יותר. מייקל אוליבר טוען כי "מטוס הוא אמצעי ניידות למי שאינם מסוגלים לעוף, ממש כמו שכיסא גלגלים הוא אמצעי ניידות למי שאינם מסוגלים ללכת" (Oliver 1996, 108). זו טענה משעשעת ומעוררת מחשבה, אך אי-אפשר להתייחס אליה ברצינות. כפי שטען מייקל ברי:

קשה להעלות על הדעת חברה תעשייתית מודרנית כלשהי (תהא צורת התארגנותה אשר תהא) שבה, לדוגמה, אובדן חמור של ניידות או של מיומנות או לקויות חושיות לא יהיה "מגביל", כלומר לא יגרום לצמצום מסוים בפעילות. צמצום המכשולים המונעים השתתפות בחברה לא יעלים את המוגבלות בכללותה (Bury 1997, 137).

מתוך מכלול החסרונות הללו עולה הצורך בהבחנה חשובה נוספת. תנועת הנכים ערכה לעתים קרובות אנלוגיות בינה ובין צורות אחרות של פוליטיקה של זהויות, כפי שעשיתי גם אני בפרק זה. המאבק למען זכויות של אנשים עם מוגבלויות כונה אפילו "תנועת השחרור האחרונה" (Driedger 1989). ועם זאת, אף שאנשים עם מוגבלויות מתמודדים עם הפליה ועם דעות קדומות כמו נשים, הומואים ולסביות וקהילות של מיעוטים אתניים, ואף שהתנועה לזכויות הנכים דומה בדפוסייה ובפעילותה לרבות מהתנועות של קבוצות אחרות אלו, עדיין יש ביניהן הבדל מרכזי ומשמעותי. אין שום דבר בעייתי כשלעצמו בלהיות אישה, בעל העדפה מינית שונה, בעל צבע עור שונה או בעל מבנה גוף שונה. החוויות השונות הללו הן הגבלה לא צודקת של החירות השלילית. אם נסלק את ההפליה החברתית, יוכלו נשים, אנשים בעלי צבע עור שונה, הומואים ולסביות לשגשג ולהשתתף בחברה באופן מלא. ואולם אנשים עם מוגבלויות נאלצים להתמודד גם עם הפליה וגם עם מגבלות אינטרינזיות. לטענה זו שלוש השלכות. ראשית, אדם עם לקויות רבות יישאר בעמדה מוחלשת גם אם יוסרו המכשולים החברתיים במידה המרבית האפשרית מבחינה מעשית. שנית, שלא כמו עור שחור, גאווה להט"בית או היות אישה, את המוגבלות קשה יותר לחגוג. "גאוות המוגבלות" (Disability pride) בעייתית, שכן קשה לאשש אותה כמושג, משום שהיא קשורה למגבלות ולא-יכולת או לדיכוי ולהדרה או לשני הממדים גם יחד. שלישיית, אם יזכו אנשים עם מוגבלויות לשחרור, לא תוכל החברה להסתפק בפעולות לצמצום ההפליה, אלא יהיה עליה להקצות משאבים נוספים כדי לספק צרכים וכדי להתגבר על החסרונות הנובעים מהלקויות (Bickenbach et al. 1999).

מעבר למודל החברתי?

בפרק זה ביקשתי לערוך סקירה מאוזנת של יתרונותיו וחסרונותיו של המודל החברתי הבריטי של המוגבלות. לצד חשיבותו של המודל החברתי ככינונה של תנועת המוגבלות, בקידומה של זהות חיובית של מוגבלות ובתביעה לחקיקת זכויות אזרח וסילוק מכשולים, אני סבור שהמודל החברתי הפך כיום למכשול בדרכה של התקדמות נוספת.

כחוקר אני סבור שהמודל החברתי אינו מסייע להבנת יחסי הגומלין הסבוכים בין הגורמים האינדיבידואליים לגורמים הסביבתיים בחייהם של אנשים עם מוגבלויות. כמונחים של מדיניות דומני שהמודל החברתי הוא מכשיר גס מכדי להסביר את ההדרה החברתית של אנשים עם מוגבלויות, להסביר את מורכבותם של הצרכים שלנו ולהיאבק בכל החזיתות הללו. מבחינה פוליטית יצר המודל החברתי דפוס של פוליטיקת זהויות בדלנית המביטה פנימה בלבד.

אין לוותר על גישה חברתית למוגבלות. המדיקליזציה של מוגבלות איננה גישה נכונה והיא משום מכשול לניתוח ולמדיניות אפקטיביים. אך המודל החברתי אינו אלא גישה אחת מני רבות לתיאורטיזציה של המוגבלות. יש צורך בגישות מתוחכמות יותר ומורכבות יותר; גישות אלו יוכלו להתבסס לדוגמה על יוזמת ארגון הבריאות העולמי ליצירת סיווג בין-לאומי לתפקוד, למוגבלות ולבריאות. אחד היתרונות של גישה שכזו הוא ההכרה שמוגבלות היא תופעה מורכבת הדורשת רמות שונות של ניתוח והתערבות בטווח שבין הרפואי לבין החברתי-פוליטי. יתרון נוסף מתבטא בתובנה שמוגבלות איננה סוגיה של מיעוט המשפיעה רק על המוגדרים אנשים עם מוגבלויות. כפי שטען ארווין זולה (Zola 1989), מוגבלות היא חוויה אנושית אוניברסלית.

רשימת מקורות

- Barnes, Colin, 1991. *Disabled People in Britain and Discrimination: A Case for Anti-Discrimination Legislation*, London: Hurst and Co.
- Bickenbach, Jerome E., Somnath Chatterji, E. M. Badley, and T. B. Üstün, 1999. "Models of Disablement, Universalism and the International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps," *Social Science and Medicine* 48, pp. 1173-1187.
- Butler, Judith, 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York: Routledge.
- Bury, Michael, 1997. *Health and Illness in a Changing Society*, London: Routledge.
- Campbell, Jane, and Michael Oliver, 1996. *Disability Politics: Understanding Our Past, Changing Our Future*, London: Routledge.

- Charlton, James, 1998. *Nothing About Us Without Us: Disability, Oppression and Empowerment*, Berkeley: University of California Press.
- Crow, Liz, 1992. "Renewing the Social Model of Disability," *Coalition* (July), pp. 5-9.
- Driedger, Diane, 1989. *The Last Civil Rights Movement: Disabled Peoples' International*, London: Hurst.
- Finkelstein, Vic, 1981. "To Deny or Not to Deny Disability" in Ann Brechin *et al.* (eds.), *Handicap in a Social World*, Sevenoaks: Oxford University Press/Hodder and Stoughton, pp. 34-36.
- , 1998. "Emancipating Disability Studies," in Tom Shakespeare (ed.), *The Disability Reader: Social Science Perspectives*, London: Cassell, pp. 28-49.
- French, Sally, 1993. "Disability, Impairment or Something in Between?" in John Swain *et al.* (eds.), *Disabling Barriers - Enabling Environments*, London: Sage, pp. 17-25.
- Gustavsson, Anders, Johans Sandvin, Rannevig Traustadóttir, and Jan Tossebrø (eds.), 2005. *Resistance, Reflection and Change: Nordic Disability Research*, Lund, Sweden: Studentlitteratur.
- Hahn, Harlan, 1988. "The Politics of Physical Differences: Disability and Discrimination," *Journal of Social Issues* 44(1), pp. 39-47.
- Hasler, Frances, 1993. "Developments in the Disabled People's Movement," in John Swain *et al.* (eds.), *Disabling Barriers - Enabling Environments*, London: Sage, pp. 278-284.
- Morris, Jenny, 1991. *Pride Against Prejudice: A Personal Politics of Disability*, London: Women's Press.
- Oakley, Ann, 1972. *Sex, Gender and Society*, London: Maurice Temple Smith.
- Oliver, Michael, 1996. *Understanding Disability: From Theory to Practice*, Basingstoke: Macmillan.
- , 2004. "The Social Model in Action: If I Had a Hammer," in Colin Barnes and Geof Mercer (eds.), *Implementing the Social Model of Disability: Theory and Research*, Leeds: The Disability Press, pp. 18-31.
- Shakespeare, Tom, and Nicholas Watson, 2001. "The Social Model of Disability: An Outdated Ideology?" in Sharon N. Barnartt and Barbara M. Altman (eds.), *Exploring Theories and Expanding Methodologies: Where Are We and Where Do We Need to Go? (Research in Social Science and Disability, Volume 2)*, Amsterdam: JAI, pp. 9-28.
- Sherry, Mark, 2002. "If Only I Had a Brain," Ph.D. dissertation, University of Queensland.
- Swain, John, Sally French, Colin Barnes, and Carol Thomas (eds.), 1993. *Disabling Barriers - Enabling Environments*, London: Oxford University Press/Sage.
- Thomas, Carol, 1999. *Female Forms: Experiencing and Understanding Disability*, Buckingham: Open University Press.
- , 2004. "Developing the Social Relational in the Social Model of Disability: A Theoretical Agenda," in Colin Barnes and Geof Mercer (eds.),

- Implementing the Social Model of Disability: Theory and Research*, Leeds: The Disability Press, pp. 32-47.
- Tremain, Shelley, 2002. "On the Subject of Impairment," in Mairian Corker and Tom Shakespeare (eds.), *Disability/Postmodernity: Embodying Disability Theory*, London: Continuum, pp. 32-47.
- Union of the Physically Impaired Against Segregation (1974/5). Policy Statement (online).
- , (1975). Fundamental Principles (online).
- Watson, Nicholas, 2002. "Well, I know This is Going to Sound Very Strange to You, But I Don't See Myself as a Disabled Person: Identity and Disability," *Disability & Society* 17(5), pp. 509-528.
- Williams, Simon J., 1999. "Is Anybody There? Critical Realism, Chronic Illness, and the Disability Debate," *Sociology of Health and Illness* 21(6), pp. 797-819.
- Wolfensberger, Wolf, 1972. *The Principle of Normalization in Human Services*, Toronto: National Institute on Mental Retardation.
- Zola, Irving Kenneth, 1989. "Towards the Necessary Universalizing of a Disability Policy," *The Milbank Quarterly* 67, suppl. 2, Pt. 2, pp. 401-428